

NAGYILLÉS JÁNOS

A FIKCIÓ MINT A RETORIZÁLTSAÉG ESZKÖZE A PHARSALIA IULIA-JELENÉSÉBEN

...*bellum te faciet civile meum* – „a polgárháború visszaad nekem...” – így szólítja meg álmában az Itáliából Epirusba távozó Pompeiust negyedik feleségének, Iuliának az árnya. A Lucanus-kutatás sokat foglalkozott a Pharsalia e jelenetével, Hübner kimerítő interpretációja¹ részben az Aeneis 2. és 3., részben 4. és 5. könyvének könyvhatárával köti össze,² s végül kimutatja az elégia erőteljes hatását a jelenet megformálására.³

A Caesar és Pompeius polgárháborúját a nagyoperák eszköztárával és hangnemében feldolgozó eposz cselekménye a 2–3. ének fordulóján szimbolikus ponthoz ér: Pompeius, a szenátus vezetője, az évszázados római köztársasági államiság letéteményese elhagyni kényszerül Itáliát. Az anti-Aeneisként is jellemzett Pharsalia a vergilusi mítoszeremtés eszkatologikus üzenetének, Róma „üdv történetének” egyik legsötétebb pillanatához érkezik el: az állam első embere a *res publica* saját testéből támadt agresszor elől kénytelen menekülni. Elhagyja a hazát, melyre Aeneas sok éves bolyongás után talált, s mintegy menekíteni kénytelen magát és a szenátust, ama állam szívével, mely nemzedékek sorának véráldozata árán maradt fenn s jutott hatalma csúcsára – majd onnan a polgárháborúban az összeomlás szélére. Lucanus szóhasználata nem hagy kétséget afelől, hogy Pompeius ebben az értelemben a Palladiumot Itáliába hozó Aeneasszal ellentétes alak:

...*cum coniuge pulsus*
et natis totosque trahens in bella penates
vadis adhuc ingens populis comitantibus exul. (Phars. 2,728–730)

A 3. könyv elején a kimerült vezér elszunnyad a gályán. Álmában a megnyílt földből fúriaként kiemelkedő Iulia jelenik meg neki, s égő máglyáján állva szólítja meg Pompeiust. Iulia közlése 23 soros:

¹ Ulrich HÜBNER, *Episches und Elegisches am Anfang des dritten Buches der 'Pharsalia'*, *Hermes* 112 (1984) 227–239.

² HÜBNER i. m. (l. 1. jz.) 227–232. HÜBNER vitatja RUTZ állítását, miszerint Lucanus álmjelenetének előképe elsősorban az Aeneis 4. és 5. könyvének fordulója (W. RUTZ, *Die Träume des Pompeius in Lucans Pharsalia*, in: *Lucan [Wege der Forschung Bd. 235]*, hrsg. von W. Rutz, Darmstadt, 1970, 509–524, kül. 519). A jelenet és az Aeneis 5. könyve nyitó jelenetének kapcsolatával Michael VON ALBRECHT is foglalkozik: *Der Dichter Lucan und die epische Tradition*, in: *Lucain (Fondation Hardt, Entretiens sur l'antiquité classique 15)*, Vandœuvres-Genève 1970, 267–308, 282.

³ HÜBNER i. m. (l. 1. jz.) 232–239.

12–14. s.: tisztázza jelenlegi állapotát: bár eddig az elíziumi mezőkön, a jámbor lelkek alvilági helyén tartózkodott, a polgárháború kitörésekor átkerült a bűnös árnyak közé.

14–19. s.: látta, amint az Eumenisek már fáklyáikat csóválják, s az Acherón révésze számtalan hajót készít a hamarosan pusztulók átszállítására, a Tartarust kibővítik, hogy befogadhassa az oda kerülő sok-sok bűnöst, s a Párkák, bárhogy is igyekeznek, alig győzik az életfonalak elszagatásának állandó munkáját.

20–23. s.: Iulia árnya rátér jövetele tulajdonképpeni okára: vele való házassága idején Pompeius boldog triumphusokat tartott, ám Iulia máglyája még ki sem hűlt, máris feleségül vette a hatalmas hitveseit mindig pusztulásba taszító *paelex* Corneliát.

24–34. s.: a beszéd fennmaradó részét egyetlen, az élők szempontjából nézve átoknak ható jövendölés foglalja el. Csügghet most Cornelia még a háború idején, tengeren és szárazon is férjén, Pompeius éjszakáit Iulia, nappalait pedig Caesar, Iulia apja, Pompeius egykori apósa fogja tönkretenni, hogy *nullum vestro vacuum sit tempus amori*, vagyis hogy „szerelmetekre ne legyen egy perced sem”. Terve kivitelezését az alvilág urai lehetővé tették Iulia számára, a Léthé vize nem feledtette vele egykori hitvesét: követni fogja őt még a csatákba is. Az árnyakra és saját halotti szellemére esküszik, hogy Pompeius nem lehet *nem* veje Caesarnak, hiába metszi el karddal az őt Caesarhoz kötő zálogot, a polgárháború ugyanis visszaadja őt Iuliának.

Iulia, Caesar lánya Pompeius negyedik, Cornelia pedig, akit az epikus cselekményben oldalán látunk, az ötödik felesége. Cornelia Lucanusnál a vezér mellett ábrázolt hű és odaadó hitves. Iuliát Lucanus ezen a jeleneten kívül mindössze négyszer említi, ennek ellenére igen fontos szerepet szán neki az epikus narratíva motivációja szempontjából. Mindjárt a mű kezdetén, a polgárháború okainak és előzményeinek esszészzerű fejtegetésében (1,111–120) Lucanus mint költő-kommentátor Iuliát illetve Pompeius Iuliával kötött házasságát *pignora*-ként, „zálogok”-ként említi (1,111sk.):

*nam pignora iuncti
sanguinis et diro ferales omine taedas
abstulit ad manes Parcarum Iulia saeva
intercepta manu. quod si tibi fata dedissent
115 maiores in luce moras, tu sola furentem
inde virum poterat atque hinc retinere parentem
armatasque manus excusso iungere ferro,
ut generos soceris mediae iunxere Sabinae.
morte tua discussa fides bellumque movere
120 permissum ducibus.*

Bizonyítja Iulia megjelenítésének fontosságát az eposz témájának kifejtésében az, hogy a költemény e jól exponált helyén a költő nem kevesebb, mint tíz sort szentel annak, hogy hangsúlyozza, milyen nagy szerepe volt az asszonynak Caesar és Pompeius jó viszonyának fenntartásában. Iulia a Caesar és Pompeius rokoni viszonya által létrejött egyensúly záloga volt (111sk.), de élete fonalát a Párkák kegyetlen keze időnek előtte tépte el

(113sk.).⁴ Ha Iulia tovább élt volna, ő egyedül is elég lett volna hozzá, hogy az egyik oldalon apja, a másik oldalon férje örültségének gátat vessen (115–117), ahogy egykor a szabin nők teremtettek békét apák és vők között (118). Halála óta Caesart és Pompeiust nem köti össze rokon szál, s immár megengedett, hogy egymás ellen küzdjenek (119sk.).

Iuliát következő megjelenésekor, a 3. könyv elején egykori hitvesét üldöző-vádoló fúriaként látjuk viszont, hogy aztán – mintegy e jelenet tartalmára reagálva – Pharsalus után Cornelia maga szólítsa meg (8,102–105), ez lesz Iulia harmadik megjelenése) Pompeiushoz intézett szavaiban Iuliát: szólítja a vérszomjas lelket, beismeri, hogy ő, az ágyas, Iulia ágyának bitorlója a felelős mindenért, és halálával akarja megváltani Pompeius menekvését:

*ubicumque iaces civilibus armis
nostros ulta toros, ades huc atque exige poenas,
Iulia crudelis, placataque paelice caesa
Magno parce tuo.* (Phars. 8,102–105)

Utoljára csak futólag, ám annál súlyosabb szavakkal aposztrofálja Iuliát egy költői kommentár a 10. énekben:

*pro pudor, oblitus Magni tibi, Iulia, fratres
obscaena de matre dedit...* (Phars. 10,77sk.)

Micsoda szégyen! Megfeledkezvén Magnusról, Iulia, gyalázatos anyával nemzett neked testvéreket.

⁴ Iulia e szerepét már az ókori források egyöntetűen említik (Val. Max. 4,6,4; Vell. Pat. 2,47,2 [*concordiae pignus!*]; Sen. cons. ad Marc. 14,3; Florus 2,13,13; Serv. ad Aen. 6,830). Plutarchos (Caes. 23) Iulia halálával kapcsolatban nemcsak az apa és a férj bánatáról beszél, hanem arról is, hogy barátaik joggal tartottak attól, hogy a fiatalasszony halálával megszűnik a szoros kapcsolat a két férfiú között, amely a béke egyedüli biztosítéka volt. Az eseményt az ókori forrásokkal egybehangzóan értékeli már Theodor MOMMSEN (*Römische Geschichte*, 3. Bd., 1866⁴, 338sk., az 54-es év eseményeinél – a halál dátumát ugyanerre az évre teszi MÜNZER is [s. v. *Iulia*, in: RE 19 Hb. 894, 36–895, 56, Stuttgart 1917]). Vö. H. P. COLLINS, *Decline and Fall of Pompey the Great*, Greece&Rome 22 (1953) 98–106, 103; R. ASTBURY, *Varro and Pompey*, CQ NS. 17 (1967) 403–407, 405; Chr. MEIER, *Caesar*, München 1986, 296sk., 396–8; M. JEHNE, *Caesar*, München 1997, 65; Rosa María AGUILAR, *Matrimonios políticos en Roma*, in: Lukas de Blois, Jeroen Bons, Ton Kessels, Dirk M. Schenkeveld, *The Statesman in Plutarch's Works, Volume II: The Statesman in Plutarch's Greek and Roman Lives*. Mnemosyne Suppl. 250/II, Leiden: Brill 2005, 337–350, 342; A. GOLDSWORTHY, *Caesar. Life of a Colossus*, New Haven–London 2006, 372sk.; A. KAMM, *Julius Caesar*, New York 2006, 84. — Lucanus az ókori történetírói hagyománnyal egybehangzóan értékeli az idézett helyen Iulia szerepét a béke fenntartásában, vö. pl. Werner RUTZ (*Die Träume des Pompeius in Lucans Pharsalia*, in: Hermes 91 [1963] 334–345, 341); Shadi BARTSCH (*Ideology in cold blood: a reading of Lucan's Civil War* 1997, 114). Lucanus másutt Iulia gyermekét illetve gyermekeit is zálognak nevezi: *post pignora tanta*, Phars. 5,473 (Iulia első terhességekor 55-ben elvetélt, második gyermeke pedig mindössze néhány nappal élte túl anyja halálát). A gyermekeket a költő Phars. 7,347 (*desertaque pignora*) is említi.

Ha eltekintünk Iulia fúriaként való, 3. könyvbéli megjelenésétől, valamint Cornelia *Iulia crudelis*-étől (8,104),⁵ összességében aligha cáfolható, hogy Lucanus Iuliáról volta-képpen pozitívan nyilatkozik: ha életben marad, ki tud küszöbölni egy polgárháborút, s ugyan saját maga tisztességes, halála után apja hozott fejére szégyent azzal, hogy *obscaena mater*-től (10,78) nemzett neki testvéreket.

Iulia említései közül különösen az asszony „történelmi szerepének” 1. énekbéli, hosszabb elemzése feltűnő. Halála *dirum omen* (1,112) Caesar és Pompeius viszonyának alakulására nézve, s mivel apósról és vöről van szó, teljesen kézenfekvőnek tűnik az apósok és vők első római történelembeli szembekerülésére, a szabin nők elrablását lezáró, végül meg nem vívott csatára való utalás.⁶ Ezzel kapcsolatban fontos Brown felvetése, miszerint a liviusi szöveg írásának és publikálásának kontextusa a történetnek különleges mellékértelmet adhatott: akkoriban óhatatlanok voltak az áthallások a Caesar és Pompeius közötti polgárháborúra vonatkozóan.⁷ Brown nézetét minden további nélkül elfogadhatjuk: ebben az esetben Lucanusnak a Livius sorai mögött érezhető utalást már csak versbe kellett öntenie, ahogy ezt az idézett 1. énekbéli helyen meg is tette. Az a körülmény, hogy Iulia a polgárháború kirobbanásakor szűk fél évtizede halott volt, a költői kép hatályán mit sem változtat: éppen ezért nem tud apja és férje közé állni.⁸

A 10. énekből Lucanus költői kommentárjából együttérzést vélünk kiolvasni, s emögött ott kell lennie a Lucanus által is ismert történelmi valóságnak.⁹ Iulia és Pompeius kapcsolatának különlegességéeként említik, hogy bár tagadhatatlanul politikai okokból kö-

⁵ A hely interpretációjához: Richard T. BRUÈRE, *Lucan's Cornelia*, CPh 46 (1951) 221–236, 227sk.

⁶ Liv. 1,9.

⁷ Robert BROWN, *Livy's Sabine Women and the Ideal of Concordia*, TAPhA 125 1995 291–319, 317sk.

⁸ Iulia halálával kapcsolatos főbb történelmi források: Cic. epist. ad Quint. 3,1,17 és 25; Liv. ep. CVI; Val. Max. 4,6,4; Vell. Pat. 2,47,2; Sen. dial. 6 ad Marc. 14,3; Tac. ann. 3,6; Sueton. Caes. 26; Florus 2,13; Plut. Caes. 23; Plut. Pomp. 53; Dio 40,44,3. — Cicero alapján Iulia halála jól datálható. Nagy áttekintésekben: Vö. Theodor MOMMSEN, *Römische Geschichte*, 3. Bd. 1866⁴, 338sk. (az 54-es év eseményeinél); MÜNZER i. h. (I. 4. jz.); T. P. WISEMAN, *Chapter 10, Caesar, Pompey and Rome, 59–50 B.C.*, in: J. A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson (Eds.), *The Cambridge Ancient History*, 2nd ed., vol. IX: *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.*, Cambridge 1994, 368–423, 795. Vö. még Eduard MEYER, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.*, Stuttgart–Berlin 1922³; 176. R. SYME, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, 38; Collins 1953 103; ASTBURY i. m. (I. 4. jz.) 405; MEIER Iulia halálával kapcsolatban erőteljesen hangsúlyozza Caesar magárahagyatottságát (MEIER i. m. i. m. [I. 4. jz.] 396–398, kül. 397); JEHNE i. m. (I. 4. jz.) 65 szintén az 54-es dátumot fogadja el; David SHOTTER, *The Fall of the Roman Republic*, 1994/2005², 71; GOLDSWORTHY i. m. (I. 4. jz.) 293 kiemeli, hogy Caesart Kr. e. 54-ben két csapás is érte: lányán kívül ebben az évben halt meg anyja, Aurelia is; KAMM i. m. (I. 4. jz.) 83sk. és 795. Caesar tragédiájában különösen fájdalmasnak tartja, hogy három házasságából Iulia volt az egyetlen gyermeke.

⁹ Már csak a *Pharsalia* e locusának fényében is vitatható BRUÈRE állítása, miszerint Lucanus kizárólag Cornelia sorsával érzett volna együtt (i. m. [I. 5. jz.] 222).

tött frigyről volt szó, amit csak kiemelt a házastársak közötti igen nagy különbség,¹⁰ Iuliát valóban megfogta valami korosodó hitvesében, mert egyetlen pillanatra sem tudott tőle elszakadni.¹¹ Plutarchos ennek okát a férfi különlegesen megnyerő természetében látja,¹² amiről – a görög író valamely forrása által még szóra bírható női tanúként – egy Pompeiust még első házassága előttről ismerő, Flora nevű kurtizán nyilatkozott elismerő szavakkal.¹³

Caesar lánya tehát valóban rajongott Pompeiusért, és gyermeket is várt tőle, ám első terhességekor elvetélt,¹⁴ a második terhességet kihordta, ám belehalt a szülésbe, s az élve világra hozott csecsemő sem élte túl sokkal anyját: nem maradt tehát ott *pignus*-ként Iulia helyett após és vő között.¹⁵

¹⁰ Az eljegyzés dátuma Kr. e. 59. Vö. MÜNZER i. h. (l. 4. jz.). Pompeius mintegy 23 évvel volt idősebb, felnőtt fiái voltak és egy eladósorban lévő lánya. Vö. M. LIGHTMAN–B. LIGHTMAN, *A to Z of Ancient Greek and Roman Women*, New York 2000, 162.

¹¹ Plut. Pomp. 53: ... αὐτὸς (sc. Pompeius) ἐν τοῖς περὶ τὴν Ἰταλίαν ἡβητηρίοις, μετιῶν ἄλλοτε ἀλλαχόσε, μετὰ τῆς γυναικὸς διῆγεν, εἴτε ἐρῶν αὐτῆς, εἴτε ἐρῶσαν οὐχ ὑπομένων ἀπολιπεῖν· καὶ γὰρ καὶ τοῦτο λέγεται. καὶ περιβόητον ἦν τῆς κόρης τὸ φίλανδρον, οὐ καθ' ὄραν ποθοῦσης τὸν Πομπηίου, ἀλλ' αἴτιον ἔοικεν ἢ τε σωφροσύνη τοῦ ἀνδρὸς εἶναι μόνην γυνώσκοντος τὴν γεγαμημένην...

¹² Plut. Pomp. 53 (sc. ἀλλ' αἴτιον ἔοικεν): ἢ τε σεμνότης οὐκ ἄκρατον, ἀλλ' εὐχαριν ἔχουσα τὴν ὀμιλίαν καὶ μάλιστα γυναικῶν ἀγωγόν, εἰ δεῖ μηδὲ Φλώραν ἀλῶναι τὴν ἑταίραν ψευδομαρτυριῶν. Flora Plutarchos (Pomp. 2) értesülése szerint maga is szerelmes volt Pompeiusba: τοῦτο δὲ αὐτὴν οὐχ ἑταιρικῶς ἐνεγκεῖν, ἀλλὰ πολὺν ὑπὸ λύπης καὶ πόθου χρόνον νοσήσαι.

¹³ Plut. Pomp. 2 (Flora felelt egy Geminius nevű másik ügyfél ajánlatára): αὐτῆς δὲ φαμένης οὐκ ἂν ἐθελῆσαι διὰ Πομπηίου.

¹⁴ Valerius Maximus (4,6,4) és Plutarchos (Pomp. 53) is említi, hogy 55 nyarán Pompeius az aedilis-választásokról, ahol zavargások törtek ki, véres ruhában tért haza. Iulia a rémületől sokkot kapott, és elvetélt; MÜNZER i. h. (l. 4. jz.). Val. Max. 4,6,4: *quae, cum aediliciis comitiis Pompei Magni coniugis sui vestem cruore respersam e campo domum relatum vidisset, territa metu ne qua ei vis esset adlata, exanimis concidit partumque, quem utero conceptum habebat, subita animi consternatione et gravi dolore corporis eicere coacta est.* Plut. Pomp. 53: ἐν δ' οὖν ἀγορανομικοῖς ἀρχαιρεσίοις εἰς χεῖράς τινων ἐλθόντων καὶ φοιευθέντων περὶ αὐτὸν οὐκ ὀλίγων ἀναπλησθεῖς αἵματος ἥλλαξε τὰ ἱμάτια. πολλοῦ δὲ θορύβου καὶ δρόμου πρὸς τὴν οἰκίαν γενομένου τῶν κομιζόντων τὰ ἱμάτια θεραπόντων, ἔτυχε μὲν ἡ κόρη κίουσα, θεασαμένη δὲ καθημαγμένη τὴν τήβεννον ἐξέλιπε καὶ μόλις ἀνήνεγκεν, ἐκ δὲ τῆς ταραχῆς ἐκείνης καὶ τοῦ πάθους ἀπήμβλωσεν.

¹⁵ A gyermek nemével kapcsolatban a források tájékoztatása nem egyöntetű. MÜNZER i. h. (l. 4. jz.) Plutarchos (Pomp. 53) valamint Cassius Dio közlését fogadja el (Dio 39,64), mondván, hogy Plutarchos értesülésében nincs okunk kételkedni. Velleius Paterculus 2,47,2 kifejezetten fiúról beszél (*atque omnia inter destinatos tanto discrimini duces dirimente fortuna filius quoque parvus Pompei, Iulia natus, intra breve spatium obiit*), Suetonius szintúgy fiúról beszél (Caes. 26, 1 *Eodem temporis spatio matrem primo, deinde filiam, nec multo post nepotem amisit*), míg Valerius Maximus nem említi a gyermek nemét. Lucanus voltaképpen Caesar fiúunokáiról beszél: *mortemque nepotum*, Phars. 5,474; *nunc gnata iubet maerere neposque?*, 9,1049. Münzer Velleius értesülését a szerző hatásvadász attitűdje miatt nem fogadja el, Suetonius és Lucanus adatáról pedig azt mondja, hogy ezeknek a szerzőknek egyáltalán nem volt fontos a gyermek neve.

Iulia népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a nép – Pompeius tervével el-
lentétben, miszerint albai birtokán helyezte volna örök nyugalomra – a Campus Martiuson
akarta eltemetni, s halála után zavargások törtek ki, melyek, ha hihetünk a plutarchosi ok-
fejtésnek, csiráját jelentették a Caesar és Pompeius közötti kenyéértérésnek is, mert a nép
gyászának e meglepő foka már Caesar visszatarthatatlanul, Pompeius rovására növekvő
népszerűségével is kapcsolatban volt.¹⁶

Iulia halála után két évvel veszi el Pompeius Corneliát.¹⁷ Plutarchos Corneliával kap-
csolatban szépsége mellett tudományokban való jártasságát is kiemeli.¹⁸ Az sem tagadható,
hogy ez a frigy is érdekházasságnak indult, de végül ugyanúgy – ha szabad ezt a szót hasz-
nálni – klasszikus értelemben vett hitvesi szerelembe torkollott, mint Pompeius előző há-
zassága. Cornelia ugyancsak roppant fiatal Pompeiushoz képest, és súlyos örökséget hoz
magával – a lucanusi interpretáció szerint emiatt sajátmagát és szerencsétlenségét okolva:
Crassus mellett özvegyült meg. Ahogy Iulia halálát Lucanus ómenként értelmezi a Caesar-

¹⁶ A Iulia halála után történtek példa nélkül állnak Róma addigi történelmében. Az események-
ről alighanem Livius is tudósított (*Iulia, Caesaris filia, Pompei uxor, decessit, honosque ei a populo
habitus est, ut in campo Martio sepeliretur*, Liv. per. 106) A gyász által a népben kiváltott hisztéria
példátlan méreteket öltött, és maga Pompeius (Plut. Pomp. 53), valamint a néptribunusok akarata el-
lenére (Plut. Caes. 23) a nép a Campus Martiuson temette el a fiatalasszonyt. MEYER i. m. (l. 4. jz.)
176 a háttérben a következőket látja: „So erhielt die Gattin des Regenten ihr Grab an derselben Stelle,
wo ein Vierteljahrhundert zuvor Sullas Asche beigesetzt war: Pompejus erschien als der Herrscher
des Reichs wie dieser, und die Ehren, die ihm zustanden, wurden auch der Gemahlin des ungekrönten
Königs von Rom zuerkannt” (vö. SYME i. m. [l. 8. jz.] 100: „they buried his daughter Julia with the
honours of a princess”). Caesar nagyszabású halotti játékokat ígér (Suet. Caes. 26,2), melyeket csak
jóval később, 46-ban vált valóra. MEIER i. m. (l. 4. jz.) 397 ezzel kapcsolatban politikai revánsról be-
szél: „Pompeius wollte Julia auf einem seiner Güter beisetzen. Aber »das Volk«, wer immer das
gewesen sein mag, entführte sie von der Leichenfeier und verbrannte sie auf dem Marsfeld. Dort
wurde sie wie ein hochverdienter Bürger auch beigesetzt. Caesar revanchierte sich, indem er wider
das Herkommen für die Tochter Gladiatorenspiele und ein Festessen versprach. Zu der Trauer kam
ein politisches Problem.” Iulia síremléke mindenesetre a Mars-mezőn állt, Suetonius (Aug. 95) szerint
Caesar meggyilkolása után a síremléket villámcsapás érte.

Iulia halotti játékaival kapcsolatban vö. GOLDSWORTHY i. m. (l. 4. jz.) 345; KAMM i. m. (l. 4. jz.)
132; Donald G. KYLE, *Spectacles of death in ancient Rome*, London–New York 1998, 85sk.; E.
RAWSON, *Caesar: civil war and dictatorship*, in: Crook–Lintott–Rawson (Eds.) i. m. (l. 8. jz.) 436;
MEYER i. m. (l. 4. jz.) 386.

¹⁷ A történeti Cornelia-alak kidolgozást ld. MNZER, s. v. *Cornelia*, in: RE 4
1596, 58–1597, 47. 52-ben Pompeius egyedül lett consul, később az év folyamán Metellus Sci-
pio, akinek lánya, Cornelia Pompeius ötödik felesége lett, csatlakozott Pompeiushoz a konzuli hiva-
talban. Cornelia, mint Plutarchos adatai tanúsítják, nem hétköznapi római hölgy: járatos az irodalom-
ban, matematikában és filozófiában, és zenei tehetséggel rendelkezik (Plut. Pomp. 55; COLLINS i. m.
[l. 4. jz.] 104). Pompeius kapcsolata Corneliával ugyanolyan bensőséges, mint előző feleségével,
Iuliával. Pompeius sorsának beteljesedése után, a polgárháború végeztével Cornelia Caesar engedé-
lyével hazatérhetett Itáliába, albai bortokára, ahová később elvitték neki Pompeius hamvait (Plut.
Pomp. 81). Plutarchos adatai szerint hátralévő életét egyedül élte le kizárólag férje emlékének szen-
telve magát (LIGHTMAN–LIGHTMAN i. m. [l. 10. jz.] 97).

¹⁸ Plut. Pomp. 55.

Pompeius viszonyra vonatkozóan (1,112), Cornelia esetében az előző férj, Crassus, a triumvirátus harmadik tagja halála az ómen, amit Lucanus Corneliája ki is mond.¹⁹

*o utinam in thalamos inuisi Caesaris issem
infelix coniunx et nulli laeta marito.
bis nocui mundo: me pronuba ducit Erinys
Crassorumque umbrae, devotaque manibus illis
Assyrios in castra tuli civilia casus,
praecipitesque dedi populos cunctosque fugavi
a causa meliore deos.* (Phars. 8,88–94)

Hosszan fejtegethetnők, milyen bensőségesen, a lélek minden húrját megpendítve szól a költő az eposzban erről a kapcsolatról, amely – ha nem vetülne rá a polgárháború baljós árnyéka – a lucanuszi narratíva szerint maga lenne a tökéletes házasság. E frigy felhőtlenségéről, csakúgy, mint a Iuliával ápoltság kapcsolat harmonikus mivoltáról is egyöntetűen tanúskodik Lucanuson kívül Plutarchos is. Ugyanakkor éppen ezt tartják már a történelmi Pompeius-alak bukása egyik fő okának is: Pompeius nem képes uralkodni az érzelmein, ha az állam és szíve hölgye között kell választania, akkor hajlamos az utóbbi javára dönteni.²⁰

*...heu, quantum mentes dominatur in aequas
iusta Venus! dubium trepidumque ad proelia, Magne,
te quoque fecit amor...* (Phars. 5,727–729)²¹

Ezért hangsúlyozza Iulia 3. könyvbéli beszédében, hogy követheti Pompeiust, mondhatni csügghet rajta Cornelia bárhol és bármikor, ő egykori hitvese éjszakáit, apja pedig nappalait fogja tönkretenni.

A 3. könyv nyitójelenetében érintett két asszony, a halott és még élő hitves alakjának vázlatos ismertetése után térjünk át magára a Iulia-beszédre. Iulia fő vádjá Corneliával szemben az, hogy *paelex* (3, 23). Egyesek – ebből a szempontból teljesen szükségtelenül – azon töprengenek, hogy lehetett-e Iulia vádjának valamilyen történelmi alapja valamely, ránk nem maradt forrásban. Itt azonban csak olyan, Lucanusnál oly gyakran látható – mondjuk úgy – retorizált adatsűrítésről lehet szó, aminek jegyében pár sorral feljebb Lucanus Iuliája kijelentheti: míg ő volt a hitvese, Pompeius diadalmeneteket tartott, holott Pompeius utolsó, harmadik diadalmenete két évvel Iuliával kötött házassága előtt, Kr. e. 61-ben volt.²²

¹⁹ Lucanus Cornelia-alakjának forrásaihoz vö. Renée PICHON, *Les sources de Lucain*, Paris 1912, 160sk. Az irodalmi megformálás háttéréről PICHON i. m. 205, 226sk.

²⁰ Plut. Pomp. 55. F. M. AHL (*The Pivot of the Pharsalia*, Hermes 102, 1974, 305–320, 317sk.) a Pharsalia 5. könyvében Cornelia és Pompeius búcsújelenete kapcsán szembeállítja a Cornelia–Pompeius kapcsolat érezhetően meglévő testi aspektusát Cato és Marcia aszketikus nemtelenségével.

²¹ Vö. Verg. Aen. 4, 412: *improbe Amor, quid non mortalia pectora cogis*.

²² HÜBNER (i. m. [1. 1. jz.] 231 és 17. jz.) felhívja a figyelmet Cato Marciájának hasonló kijelentésére, aki Hortensius halotti máglyáját odahagyva tért vissza előző hitveséhez: *quas sancta relicto | Hortensii maerens inrupit Marcia busto*, Phars. 2,327sk., valamint 2,333–337. A Lucanus által kreált jelenet az elbeszélés e pontján hónapokkal Hortensius halála után zajlik: Cicero Kr. e. 50. aug. 10-én kelt levelében említi Hortensius halálát (BRUÈRE i. m. [1. 5. jz.] 222).

A költő tehát él szabadságával, mégpedig azért, hogy elsősorban mint anti-Vergilius állíthassa a nyilvánvalóan kitalált jelenetet az Aeneis mint háttér elé. Az Aeneis 2. könyvében Aeneas beszámol róla, hogy csak mikor kijutott az égő városból, vette észre, hogy felesége, Creusa nincs sehhol (Verg. Aen. 2,735–744). Creusa sorsáról maga az időközben elhunyt hitves – itt nem álomban – megjelenő árnya tájékoztatja (Verg. Aen. 2,768–773), s nem késik mintegy áldását adni a rá majdan Itáliában váró új nászára sem (Verg. Aen. 2,783sk. *Illic res laetae regnumque et regia coniunx | parta tibi*). Lucanus a *Pharsalia* 3. könyvének kezdetén ezt a jelenetet mintegy ugródeszkaként használva alakítja át s fordítja a visszájára. Iulia nemhogy nem adja áldását az új nászra, hanem egyenesen házasságtörésként tünteti fel, mondván, hogy még ki sem hült máglyája, amikor sor került rá, annak ellenére, hogy Pompeius Corneliával csak Iulia halála után két évvel kelt egybe.

Iulia hangütésére erőteljes hatást gyakorolt a másik Aeneis-beli „affér”, Aeneas és Dido kapcsolatának vergiliusi megformálása. Dido abban a jelenetben, ahol Aeneas közli vele a távozás szándékát, hasonlóan elkeseredett vádakkal illeti Aeneast, mint Iulia Corneliát:

*nec tibi diva parens generis nec Dardanus auctor,
p e r f i d e , sed duris genuit te cautibus horrens
Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.* (Verg. Aen. 4,365–367)

Dido kétségbeesett vádaskodásának fő pontja, miszerint Aeneas *perfidus* lenne (Verg. Aen. 4,366), bizonyos szempontból éppúgy alaptalan, mint az, hogy Iulia vádolja erkölcsatlansággal Corneliát (*innupsit tepido paelex Cornelia busto*, 3,23). Viszont Iulia gyűlölete Didóval ellentétben elsősorban nem a szeretett férfit irányul:²³ nem ő a tisztességtelen, hanem Cornelia. Ez a hozzáállás motiválhatja csak kellőképpen Iulia jóslatának tartalmát: ő is arra vágyik, hogy az Alvilágban Pompeiusszal lehessen, éppen úgy, mint Dido Sychaeusszal.

Így válik Iulia a lucanusi koncepció szerint egyszerre Creusa ellentétévé, aki az Alvilágból is hűséget vár el továbbélő hitvesétől,²⁴ s egyszersmind – csakúgy, mint Dido, voltaképpen alaptalanul bosszúért lihegő fúriává, aki a maga – később Lucanus által sehhol sem részletezett – eszközeivel áll bosszút a férfi vélt hűtlenségéért.

A lebegő rémalak eltűnése után Lucanus rövid exkurzust fűz a jelenethez, melynek kezdete és vége bizonyos fokig következetlenül illeszkedik egymáshoz. A korántsem kellemes álom, s az emberinél nagyobb alakban megjelenő *furialis* Iulia-alak eltűnését és Pompeius közvetlenül reakcióját Lucanus a következő szavakkal írja le:

*...sic fata refugit
umbra per amplexus trepidi dilapsa mariti.* (Phars. 3,34sk.)

²³ Iulia mondanivalójának ezt a vonását HÜBNER is kiemeli (i. m. [1. 1. jz.] 232).

²⁴ 3,28–30: *me non Lethaeae, coniunx, obliuia ripae | inmemorem fecere tui, regesque silentum | permisere sequi*; 31sk.: *numquam tibi, Magne, per umbras | perque meos manes genero non esse licebit*; 33sk.: *abscidis frustra ferro tua pignora: bellum | te faciet ciuile meum*.

Kérdés, hogy miért akarta megölelni egykori hitvese, ha egyszer *trepidus*, hiszen éppen a halálát jóslták meg, s maga a jelenés sem volt éppen szívet melengető látvány. Lucanus az ölelés vágyáról szóló mondat után egyfajta *hysteron-proteron* folytatja: rövid költői interpretáció vezet fel Pompeius belső monológjának három sorba sűrített idézését:

*ille, dei quamvis cladem manesque minentur,
maior in arma ruit certa cum mente malorum,
et 'quid' ait 'vani terremur imagine visus?
aut nihil est sensus animis a morte relictum
aut mors ipsa nihil.'* (Phars. 3,36–40)

Bár az istenek és a halotti szellem éppen a véggel fenyegették, Pompeius még nagyobb erővel ront a harcba (36sk.), mert immár biztos benne, hogy milyen baj vár rá (37). Ezt a költő Pompeius saját belső monológját idézve a következőképpen foglalja össze: „Miért is rettegünk egy hiú jelenés képétől? (38) Vagy nem hagy a halál a holtak lelkében semmilyen érzést, vagy maga a halál semmi.” (39sk.)

Pompeius az alvilági jelenés után saját megnyugtatóra veti fel a halál mibenlétére vonatkozó kérdéseket. A kérdés megformálása nem hagy kétséget afelől, hogy a két lehetőség kizárja egymást. Egyszerűbben összefoglalva a két tétel magvát: vagy nem érez a lélek semmit a halál után, vagy a halál (maga a) semmi vagyis a halál – nemlét.

Az első kérdés a lélek posztegzisztenciájára vonatkozik, s hogy a fejtegetésben ezúttal csak erre a helyre szorítkozunk, tartalma az, hogy a lélek tovább létezik a test halála után, de nem érez semmit. Hogyan áll azonban ezzel ellentétben az a tétel, hogy a halál semmi? A problémát megítélésem szerint Nutting tisztázta a legmegnyugtatóbban.²⁵ Senecánál a Troades 397sk. soraiban szinte ugyanezzel a megfogalmazással találkozunk:

*Post mortem nihil est, ipsaque mors nihil,
Velocis spatii meta novissima.*²⁶

Ha helytálló a két hely összevetése, Seneca *sententiájából* az következik, hogy a halál olyan szempontból lehet ellentétes a lélek érzések nélküli továbbélésével, hogy semmi sincs az élet után: a lélek (akár érzések nélküli) továbblétezése és nemlétezése valóban ellentétes egymással. Ebből a szempontból azonban mindegy, hogy mi a halál, ha az esetlegesen továbbélő lélek amúgy sem érzékel semmit. Ha ez így van, a lucanusi ellentét két tétele valójában nem áll szemben egymással, ez tehát nem lehet megoldás.

A Scholiasta a talány megoldására mást javasol.

*Si non sentiunt umbrae, vana sunt quae vidi et non timenda: si vero sentiunt, mortem timere non debeo, quoniam nihil est mors, si habet sensum sicut vita.*²⁷

²⁵ H. C. NUTTING, *Notes on Lucan*, TAPhA 52 (1931) 49–56, 49–51.

²⁶ Vö. Sen. epist. 65,24: *Mors quid est? aut finis aut transitus. Nec desinere timeo – idem est enim quod non coepisse –, nec transire, quia nusquam tam anguste ero.*

Ha az árnyak nem éreznek, csak üres jelenést láttam, s nem kell tőle félnem, ha viszont éreznek, azért nem kell félnem tőle, mert ha a halál állapotában is érzékelünk, csakúgy, mint életünkben, akkor a halál nem is létezik.

Vagyis az első esetben a vízió pusztán a gondok közt hányódó szív vagy elme szüleménye, a második esetben viszont a halál azért nem létezik, mert az érzékelés – mondjuk inkább öntudatnak – a halál után is megmarad, csak a testtől függetlenül létezik. Ez a magyarázat már elfogadhatóbb, csak ebben a helyzetben aligha alkalmas rá, hogy Pompeius megnyugtassa magát vele: szerető neje oldalán élve bizonyára kevésbé vágyik a fúriaként megjelenő előző hitvessel való alvilági találkozásra.²⁸

A probléma egy Lucanus által igen kedvelt stilisztikai alakzat, az *abstractum pro concreto* alkalmazásának feltételezésével oldható meg.²⁹ Phars. 3,474sk. a következőt olvassuk:

*ut tamen hostiles densa testudine muros
tecta subit v i r t u s ...*

„miután a sűrű szövedékű ostromtetővel fedett vitézség feljutott az ellenséges falakra...” Világos, hogy itt a vitézül harcoló katonákról van szó. Hasonló alakzatot alkalmaz Lucanus a 9. énekben (179sk.) Cornelia Pompeius halála utáni gyászával kapcsolatban:

accipit omnis | exemplum pietas...

Ezzel minden / a mindenkori kegyes gyász példát nyert: vagyis minden időkre példát nyert a kegyes gyász, azaz mindenki, aki kegyesen gyászol. Ugyanezen logika mentén a *mors* szó itt a halottakat magukat jelentheti, a 40. sor értelmezése tehát a következő: a halál, azaz a halottak lényegüket tekintve semmik. Ennek fényében 39–40 kifejtő értelmezése a következő lehet:

39. Vagy nem hagyja meg a halál a lelkekben az érzékelést, öntudatot, vagyis létezhet ugyan Iulia, de nincs öntudata, ezért akarata sincs, következésképp meg sem jelenhetett, hanem csak egy félelem szubjektív, álombeli projekciójáról van szó,

40. vagy nemcsak létezhet, hanem létezik is, tehát Iulia árnya valóban megjelent, és öntudata is van, de a halottak semmik, nem képesek fizikai hatást gyakorolni, csak látványuk tölti el az embert félelemmel, csakúgy, mint pl. Aeneas alvilágjárásakor, amikor a hős kardjához kap a közeledő árnyak láttán.³⁰

²⁷ Commenta Bernensia ad locum.

²⁸ A skoliaszta magyarázatát teljes mértékben elfogadja Henri LE BONNIEC (*Lucain et la religion*, in: Lucain [Fondation Hardt, Entretiens sur l'antiquité classique 15], Vandœuvres-Genève 1970, 159–195, 192sk.): „Pourquoi serais-je terrifié par une vaine apparition? Ou bien il ne subsiste pour l'âme aucun sentiment après la mort, ou bien la mort elle-même n'est rien (c'est-à-dire pas d'importance).”

²⁹ Lucanus szövegének stilisztikai vizsgálatában OBERMEIER felsorolja az általa talált *abstractum pro concreto*-kat (*Der Sprachgebrauch des M. Annaeus Lucanus. I.*, München 1886, 8sk.).

³⁰ Verg. Aen. 6,290–294. Vergilius itt Aeneas lelkiállapotának leírására szintén a *trepidus* jelzőt használja (*subita trepidus formidine*, 290).

Ebben az értelmezésben tehát megmarad a két tétel egymást kizáró jellege, és a gondolat is valóban alkalmas Pompeius félelmének oldására, hiszen bármelyik felvetett lehetőség is az igazság, létezh^{et} halál az élet után. Ez annál is valószínűbb, mert Lucanus a 9. könyv elején ábrázolja is Pompeius metempsychosisát, pusztán a lélektani motiváció lehetőségét tekintve pedig ugyanazért meríthet belőle Pompeius bátorságot, amiért a gallok is legendásan bátrak, mert hisznek a halál utáni életben.³¹

Egyetlen probléma maradt hátra: miért akarja megölelni Pompeius a fúriaként megjelenő Júliát? Erre ismét Hübner szolgál magyarázattal: szokásos epikus motívumról van szó,³² számtalan példát lehet rá találni, ezúttal azonban csak a legfontosabb párhuzamot említjük: Aeneas a Creusa-jelenet végén (Verg. Aen. 2,292skk.) szintén meg akarja ölelni halott hitvesét.³³ Csakhogy Creusa nem fenyegetőző rémalakként jelent meg, mint ahogy Eurydice sem a Georgica 4. énekében (Verg. Georg. 4,499–503), ahol Orpheus öleli hasztalanul szerelme szertefoszló alakját.³⁴ Ugyanakkor Aeneas Didóhoz intézett beszéde után az Alvilágban csak némán követi a liget felé induló árnyat, nem akarja megölelni.³⁵ Ennek alighanem az a magyarázata, hogy már beszéde közben látja: Dido nem békélt meg, dühös rá, természetes emberi reakció tehát, hogy fel sem merül benne, hogy megölelje halott szerelmét.³⁶

A Bruère³⁷ által Pompeius és Cornelia jelenetei mögött sejtett ovidiusi Ceyx és Alcyone-motívum párhuzamát Hübner meggyőzően terjeszti ki az *amplexus mariti* (Phars. 3,35) lucanuszi motívumára.³⁸ Alcyonének álmában úgy jelenik meg Ceyx, ahogyan abban a pillanatban van (több napja vízbe fúlt), ám Alcyone mégis megöleli a jelenés végén (*amplexusque dedit*, Ov. Met. 11,459). Bár a vízió természetesen rémítő, Alcyone csakúgy nem irtózik a testi kontaktustól, mint a közeli hozzátartozók és szerelmesek gyászának leírásaiban látható. Hübner az *amor mortis* Ovidiusnál kimutatható elemét magán Ovidiuson kívül általában az Augustus-kori szerelmi elégia búcsú-tematikájának kidolgozásához köti.³⁹ Ha elfogadható is a minta, mégsem feleltethető meg mindenben Pompeius helyzetének: ő ebben a pillanatban hű hitvese egy másik asszonynak, Corneliának. Ha mégis előző fele-

³¹ Lucan. Phars. 1,457–462.

³² HÜBNER i. m. (l. 1. jz.) 233.

³³ *ter conatus ibi collo dare bracchia circum; | ter frustra compressa manus effugit imago, | par levibus ventis volucrique simillima somno.*

³⁴ *dixit et ex oculis subito, ceu fumus in auras | commixtus tenues, fugit diversa, neque illum, | prensantem nequiquam umbras et multa volentem | dicere, praeterea vidit, nec portitor Orci | amplius obiectam passus transire paludem.*

³⁵ Verg. Aen. 6,465sk.: *siste gradum teque aspectu ne subtrahe nostro. | quem fugis?*, 6, 475sk.: *nec minus Aeneas casu percussus iniquo | prosequitur lacrimis longe et miseratur euntem.*

³⁶ Verg. Aen. 6,467–471 *talibus Aeneas ardentem et torva tuentem | lenibat dictis animum lacrimasque ciebat. | illa solo fixos oculos aversa tenebat | nec magis incepto vultum sermone movetur | quam si dura silex aut stet Marpesia cautes.*

³⁷ BRUÈRE i. m. (l. 5. jz.).

³⁸ HÜBNER i. m. (l. 1. jz.) 233.

³⁹ HÜBNER i. m. (l. 1. jz.) 235–37 kimutatja, hogy a halott hitves vagy szerető álombeli megjelenése az elégia fontos témája, s számos példát is hoz rá, elsősorban Propertiustól.

sége halotti árnyát akarja ölelni, annak csak egyetlen oka lehet: az, hogy még mindig szereti Iuliát. A két fiatalasszonnyal kapcsolatban feltűnő a történeti forrásokban, hogy általános jellemzésük elemei szinte teljes mértékben megfeleltethetők egymásnak. Ha Pompeius mindkét nővel hű férjként viselkedett, az részéről aligha szerelem, mint inkább az idősödő férfi csendes megelégedettsége. A két nő között Pompeius érzései szempontjából tehát nem igen van különbség: minden megvan illetve megvolt mindkettőben, ami Pompeiust boldog hitvessé tehetette vagy teszi, mert mindkét nő rajong illetve rajongott érte. Az egyetlen, annál nagyobb eltérés kettejük létállapotában van: egyikük él, a másik halott. Az álmoktól nem kérhetjük számon az ébrenléti állapot logikáját: elképzelhető, hogy Iulia halott mivolta ellenére Pompeiusban mégis vágy ébred, hogy megölelje az árnyat. Ezzel az öleléssel azonban Lucanus nagyon fontos dologra akarja felhívni a figyelmet, amint ezt egy sajtáságos megjegyzéssel meg is teszi az álomjelenet után: *maior in arma ruit*, ami legalábbis furcsa az imént még szendergő hős részéről, főleg ha mindezt egy hajó fedélzetén teszi.

A kifejezésben alighanem finom irónia rejlik: a Nagy Sándor melléknevét kiérdemlő Pompeius Magnus voltaképpen már ekkor sem vágyik a harcra, megadta magát a sorsának. Kedvesebb lenne már számára az otthon meghitt, elégikus csendje a szerető asszony oldalán – valóban megnyugtató lehet számára, ha a halál után Iulia, alvilági Corneliája várja. Mivel meglepő, hogy Pompeius négy házassággal a háta mögött, Iulia halála után újránősül, a költő a történelmi adatok finom manipulálásával teszi lehetővé, hogy a két asszonyt konfliktushelyzetben, mintegy vetélytársakként tudja ábrázolni. Iuliát – hogy az anti-Aeneis-terminus szellemében fogalmazzunk – anti-Creusává teszi, s ezzel a vergiliusi Creusa szerepét meg is kettőzi: Pompeiust Cornelia, a hű hitves a földön kíséri, a túlvilágon Iulia várja. Ha pusztán dramaturgiai elemről lévén szó különösnek hat is, mégis kézenfekvő a következtetés, hogy Pompeius sorsa ebben az értelemben az Aeneasszal való találkozásakor Sychaeus iránti hűségével viaskodó Dido sorsát ismétli meg. Lucanus alighanem a síron túli hűség itteni motívumát gondolja tovább, amikor egy fiktív álomjelenetben szembe-síti egymással Pompeiust és Iuliát (amitől Vergilius Aeneasát Alvilág-leírásában megkímélte). Megítélésem szerint azonban mindeközben nem egy újabb, ezúttal alvilági ellenséget akar teremteni Pompeiusnak, hiszen értelmezésünk lényege, hogy Iulia szelleme nem fenyegeti egykori férjét, hanem nagyon is kívánatos lehetőséget vetít elé: a Iuliával való találkozásra gondolva Pompeius bátrabban száll harcba. Közben a démoni Caesar bűnlajstroma gyarapszik egy tétellel: háborúja nemcsak az élőket érinti, saját lányát is az Elíziumból a Tartarosba száműzi.